
JURI LOTMAN JA DIGITAALSED ARHIIVID

Maarja Ojamaa, Indrek Ibrus

Enesekirjeldus on Juri Lotmani järgi kultuuri piire ja sisemist sidusust loov tunnus (Lotman 2001 [1992]: 195) ning ühtlasi eeltinngimus teiste kultuuridega dialoogi pidamiseks (Torop 2015: 626). Küberneetikast laenatud enesekirjelduse mõiste osutab komplekssete süsteemide võimele ja ka vajadusele iseennast mõtestada. Kultuuris on selle funktsiooni üheks selgemaks kandjaks arhiivid, muuseumid ja andmebaasid. Kui varem erinesid need institutsioonid nii kogumise, säilitamise kui ka vahendamise praktika poolest, siis digitaalses keskkonnas on nendevahelised piirid hägustumas. Enamgi veel: kui analüüsida igapäevaste internetikasutajate tegevust veebis, siis võib väita, et arhiveerimine on saanud selle olemuslikuks osaks (Featherstone 2006), ja nii mõistame digitaalsete arhiivide all ka siinses käsitluses digikultuuri vahendamise keskkondi laiemalt. Sotsiaalmeediaplatformid, nagu YouTube, Instagram ja Pinterest, ning voogedastusplatformid, nagu Spotify, Netflix jt, toimivad paljuski ka kultuuritekstide haldamise keskkondadena. Kõnealuste tekstide hulgas on seejuures nii algselt digitaalsena loodud kui ka üha rohkem lisanduvaid digiteeritud tekste. Kultuuripärandi ulatuslik digiteerimine on levinud üle maailma ning sellele kulutatakse märkimisväärsel hulgal nii avalikku kui ka eraettevõtete raha. Euroopas nähakse seda ühe poliitilise prioriteedina (Nõukogu... 2006). Tagades kultuuripärandile ligipääsu igas internetiühendusega paigas, loodetakse ühelt poolt tugevdada Euroopa ühtset identiteeti (muu hulgas selleks, et tasakaalustada Ameerika Ühendriikide ja Hiina platformide mõju Euroopa kodanike kultuuriteadvusele). Teisalt tahetakse sellega saavutada majanduslikke eesmäärke, arenda-

des kultuuripärandil põhinevaid tooteid ja teenuseid, luues seeläbi uusi töökohti jne.

Hõlbus ligipääs digitaalsele kultuurile on kaasa toonud keskustelu mälupraktikate demokratiseerumise üle (Flinn 2010; Holttorf, Fairclough 2013 jpt). Internetieelsel ajastul vahendasid dialooge kultuurimäluga enamasti kultuuri-, meedia- ja mäluasutustes töötavad eksperdid vastavuses mõne distsiplinaarse teadmiste süsteemiga. Digiarhiivide ajastul on nende dialoogide vormid aga palju rohkem mitmekesisunud ja nendes osalejate ring plahvatuslikult laienenud. Veebis võib igaüks oma soovide ja isikliku kultuurimälu mahtu mööda valida endale sobiva lugemisraja (näiteks väljajäetelise või kordava), kõrvutada teksti hüperlinkide kaudu teiste tekstide ja metatekstidega, taassegamise või mõne muu loominguulise uuskasutusvõtte kaudu autori positsioonile astuda jne. Sellises kontekstis on igati õigustatud küsimus: kas selline digitaalsete arhiivide kultuur toetab tõepoolest mitmekesisust ja suurendab kunstilise kultuuri rolli ühiskonnas või pigem siiski piirab ja ühtlustab kultuurilist maailmapilti? Käesolevas artiklis otsime selle olukorra mõtestamiseks vahendeid Juri Lotmani kultuurisemiootikast.

TEKST JA LUGEMINE

Digitaalse suhtlusruumi üheks silmapaistvaks tunnuseks on faatilise kommunikatsiooni¹ suur osakaal (Miller 2008) — palju väljendatakse ja jagatakse infot mitte niivõrd iseseisva sõnumi edastamiseks, vaid suhtuskanali käigus- ja nn ühendatud kohaloleku (ingl *connected presence*; Licoppe 2004) alalhoidmiseks. See osutab internetiühendusega kommunikatsioonivahendite juurde kuuluvale tunde, et sõltumata asukohast on kaaslastega võimalik pidevalt ühises suhtlusruumis viibida. Lotmani “teksti”

¹Faatiline funktsioon on suunatud kontakti ja suhtluse alustamisele või alalhoidmisele. Selle iseloomulikuks näiteks on kõikvõimalikud riituaalsed vormelid, mille eesmärgiks ei ole mitte informatiivse teabe vahetamine, vaid lihtsalt dialoogi toimumise tagamine. Vt Jakobson 2012: 1738–1739.

mõiste, mille aluseks on eelkõige komplekssete kunstiteoste sügav mõistmine, ei näi esmapilgul olevat sellises kontekstis kõige sobivam analüüsivahend. Nõustudes faatilise funktsiooni jõulise esiletõusuga, ei saa sellega kirjeldada aga sugugi kõike olulist, mis digitaalses ruumis aset leiab. Ka faatilisest kommunikatsioonist tuleks vaadelda semiosfääris, laiemas kontekstis. Näiteks kui tujumärkide 🗨️ ja 😊 edastamise analüüs tekstilise kommunikatsioonina ei pruugi olla kõige viljakam, siis küsimusele, milliste protsesside käigus sellised sümbolid on tekkinud, pakub sisuka vastuse just Lotmani “tõlke” ja “tõlkimatus” mõistetega tihedalt seotud lähenemine tekstilisele kommunikatsioonile kultuuris. Samuti aitab teiste hulgas Lotmanile toetuv trans- ja ristmeediakäsitlus (Ojamaa, Torop 2020) leida viise, kuidas selliste fragmentide kaudu kooliõpilasi ja teisi terviktekstideni juhatada.

Analoogkultuuriga võrreldes on digikultuur palju kiirem ja fragmentaarsem. Sellise keskkonna mõtestamiseks möödapääsmatu dünaamilise mõõtme toob “teksti” kontseptsioonis esile Lotmani arusaam teksti kolmest funktsioonist kultuuris: informatsiooni edastamine, selle säilitamine ja uue informatsiooni väljatöötamine (2001 [1990]: 11–19; vt ka Lotman 2013 [1985]: 1731). Artiklis “Kultuurisemiootika ja teksti mõiste” kirjeldab Lotman teksti nn sotsiaal-kommunikatiivset funktsiooni, taandades selle viiele suhtlusprotsessile eri poolte vahel. Siinkohal pakub meile suuremat huvi neljas protsess ehk lugeja suhtlemine tekstiga (Lotman 1991 [1981]: 277). Teksti kirjeldatakse selles kui kõrge autonoomsusastmega vestluskaaslast, kellel on dialoogis aktiivne ja sõltumatu roll. Sellest vaatepunktist ei ole lugeja enam teksti dekodeerija, vaid koos teksti kui võrdväärse dialoogi-partneriga suhtlusprotsessis osaleja. Kui dekodeerimise mõiste kirjeldab enim tekstis sisalduvate tähenduste staatilise kogumi ammendavat lahtimõtestamist, siis dialoog osutab avatud protsessile, mille käigus tähendusi üheskoos luuakse. Seejuures võivad ühedsamad vestluskaaslased eri aegadel ja sõltuvalt kontekstist jõuda täiesti erinevate tähendusteni. Nii saab esimesel juhul rääkida õigetest ja valedest lugemisviisidest, teisel juhul aga ennemini võimalike lugemisviiside ruumist. Ka mõtestab see lähenemine ümber loovuse “asukoha” kultuuriprotsessis — see ei paikne

enam eraldiseisvana teksti autoris, vaid kogu semiosfääris, mis tekstiga suhtlemise võimalikuks teeb.

Digitaalses keskkonnas on võimalike suhtlemisvormide repertuaar niisiis märkimisväärselt avardunud. Seejuures on aga küllap endiselt asjakohane rõhutada, et neid vorme ei saa käsitada n-õ analooglugemise, näiteks paberraamatust pikema teksti lugemise või kunstisaalis maali vaatamise asendajana. Digiteeritud arhiiviteksstidega suhtlemist tuleks näha eelkõige täiendava võimalusena, mis avab tekstides lisatahke. Ekraan ja selle liides ei ole läbipaistev või mehaaniline aken, vaid nad korrastavad tekstikogemust vastavalt eriomastele lubavustele ja piirangutele. Mitmetahulisest teemast üksikuid tahke välja tuues võime osutada näiteks visuaalkunstiteoste mõõtmetele, mis ekraanil justkui ära lõigatakse, kuid mis avaldavad teost füüsilises ruumis vaadeldes tõlgendamisele suurt mõju. Samuti raamistab ekraani liidese eelkõige ruumilis-visuaalne iseloom ka kirjalike ja heliliste tekstide vastuvõttu.

Üheks keskseks tunnuseks, mis kaasneb tekstide digiteerimise ja digitaalsesse kultuuriruumi sisestamisega, on nende käepärane varieeritavus, mida saab muu hulgas vaadelda suulise kultuuri uurimisest pärit “mentaalse teksti” mõiste abil (vt Honko 2000). Sellest vaatepunktist ei olegi konkreetselt osutatav originaaltekst enam küsimus. Algteksti tuum säilitatakse kultuurimälu invariandina, mida korratakse võimalike variatsioonide ruumis. Ühe kontekstina, milles selline varieeriv kordamine rikkastavalt saab mõjuda, võib nimetada lähiajaloost pärit allikate uuskasutust. Kui trükiteksti või filmi talletatud ajaloonarratiiv esineb üldjuhul lineaarse ainuvõimaliku vahendusena, siis digitaalse loojutustamise vahendite ja võtetega on võimalik palju orgaanilisemalt vahendada vaatepunktide paljusust. Sel juhul paigutatakse keskmistatud või üldistatud enesekirjelduse kõrvale piltide, helide, kirjateksti vms lisamisega ja hüperlinkimisega näiteks vähe- muste vaatenurk, üksikisiku või perekonna ainukordse kogemuse tasand jne. Kõik need variatsioonid kokku moodustavad ruumilise terviku, milles lineaarne narratiiv ei ole enam ainus, vaid üks võimalik esitusloogika näiteks diagrammilise kõrval. Sellisel teel multiperspektiivse ajaloomõistmise loomise küllalt tõenäo-

lise varjuküljena tuleb aga tähele panna ka ajalooteadvuse erosiooni ohtu (Baron 2014: 143; Fickers 2012). Internetis on info valiidsuse või tõeväärtuse probleemistik palju keerulisem kui selle eelsel ajastul, mil arhiivitekstidega kaasnes kindlaks määratud vastuvõtupraktika ning ekspertide kureerimine. Lahenduseks on siin kindlasti meedia- ja laiemalt kultuurilise kirjaoskuse arendamine (Ojamaa jt 2019).

Eeltoodud teksti- ja lugemiskontseptsiooniga hästi haakuvate tulemusteni on hiljem jõutud ka teiste distsipliinide digiarhiivide uuringutes, kus sedastatakse arhiivi muutumist objektikesksest nähtusest kasutajakeskseks (Uricchio 2009; Ernst 2013). See tähendab, et arusaam arhiivist kui ruumist, kus arhivaale talletatakse, on asendumas arusaamaga arhiivist kui eeskätt ajakategooria kaudu kirjeldatavast nähtusest, mille tuumaks on pidev ülekanne (Ernst 2004; Chun 2011; Hartley 2012: 155–175). Kui meediaarheoloogid, nagu näiteks Wolfgang Ernst, kirjeldavad seejuures muidugi digitaalsete arhiivide tehnoloogilist toimimist, siis tehnoloogia kasutamine toob kaasa võimaluse ja vajaduse küsida digitaalsete arhiivide loovuse järele (Ibrus, Ojamaa 2020). Peame siin silmas kas või olukorda, kus inimene tõlgendab masingeneereeritud linke varem kultuurimälus eraldi seisnud tekstide vahel uue terviku tekkimise seisukohast.

OSA JA TERVIK

Lotmanlikus käsituses on tekst ühtaegu uurimisobjekt ja uurimisvahend ehk mudel. See tähendab, et empiirilise analüüsitaevuse eesmärgil saame tekstistada või tekstualiseerida ka harjumuspärasest tekstitervikutest väiksemaid või suuremaid ühikuid. Näiteks võimaldab see meil vaadelda tekstina ühte YouTube'i platvormil olevat videot ja samas ka selle video valitud stseeni, muutes seeläbi tervikvideo tekstist tekstide kogumiks, ning lõpuks ka kogu YouTube'i platvormi. Tekstimõiste kolme põhitunnuse (Lotman 2006 [1970]: 93–96) vaatepunktist oleks antud tekst väljendatud visuaalsete, pildiliste, helilis-pildiliste ja verbaalsete kirjalike keelte kombinatsioonis, piiritletud domeeniga ning selle struktuursus avaldub kõige ilmsemalt sisu esituses ek-

raanil. Näiteks asetatakse mõned videod algoritmiseeritult nähtavamale kohale kui teised videod, mille vastu kasutajal tema varasemat vaatamisajalugu arvestades on eeldatavalt väiksem huvi. Samuti on hierarhiliselt suhestatud parasjagu vaadatav video, sellega seostatud videod arvuti ekraani paremal servas ning kommentaarid ja teised interaktiivsust võimaldavad elemendid video all jne. Seda on oluline välja tuua, et osutada osa ja terviku vaheliste suhete probleematika kasvavale aktuaalsusele digitaalses ruumis. Mäletatavasti kajastuvad osa ja terviku suhted ka ühes kultuurisemiootika alusteesis, mille järgi “[t]eksti suhestatus kultuuriterviku ja selle koodide süsteemiga väljendub asjaolus, et üks ja seesama teade võib erinevatel tasanditel esineda teksti, teksti osa või tekstide kogumina” (Lotman jt 2013 [1973]: 109).

Kättesaadavad digitehnoloogilised vahendid on muutnud enneolematult lihtsaks tekstifragmentide lõikamise ja kleepimise, tekstide jagamise sotsiaalmeediaplatformidel ja nende “istutamise” teistele veebilehtedele. See tähendab, et on väga lihtne lülitada tekst või selle fragment uutesse tervikutesse, milles see ühe osana rekontekstualiseeritakse. De- ja rekontekstualiseerimine toovad üldjuhul kaasa nihked teksti tähenduskihtide hierarhias, millega osa tähendusi esile tõuseb, teised aga justkui unustatakse (Lotman 2013 [1985]). Eelkirjeldatud tehniline võimekus pakub väga hea ja vaieldamatult kasuliku võimaluse kureerida vastavalt oma huvidele multimodaalseid temaatilisi kollaaže või jadasid ning neid teiste huvilistega jagada. Nii toimivad lugematud sotsiaalmeediakanalid, mille valdajad koondavad ja taasesitavad hoomamatust veebiruumist tekste, et mõtestada mõnes valdkonnas toimuvat, anda edasi praktilisi oskusi või pakkuda visuaalset inspiratsiooni ja hingetoitu. Loomulikult on niisama lihtne rekontekstualiseerida teksti fragmente, näiteks artiklite pealkirju, kas teadlikult või teadmatuses valeinfo edastamiseks. Nii koroonapandeemia kui ka kliimakriis on tekitanud seda tüüpi väärkasutuse õpikunäidete ammendamatu varasalve. Sellist tüüpi killustatud lugemist motiveerivad ühtlasi sotsiaalmeediaplatformide ranged mahupiirangud, mis sätestavad postituste maksimaalse tähe märkide arvu, ja samuti üleüldine nn nano- või ülilühikeste tekstide laviinina esile kerkimine. Ühe- või paariminutilistesse video-

lõikudesse või postrile informatsiooni kokkusurumise tehnikad ei ole nüüdseks olulised mitte üksnes päevauudiste puhul, vaid puudutavad samavõrra nii kirjanduspärandi kui ka teadustöö tulemuste vahendamist jpm. Osa ja terviku suhted pakuvad aga huvi ka masinate agentsuse ehk toimevõimekuse vaatepunktist. Märkimisväärne osa informatsioonist, mida internetikasutajad maailma kohta saavad, jõuab nendeni tehisintellekti poolt infouputusest välja valituna ja korrastatuna. Semantilise veebi areng suurendab seda osakaalu veelgi. Milliste tunnuste põhjal algoritmid neid valikuid teha saavad ja millised tunnused jäävad neile n-ö kättesaamatuks, on seega erakordselt tähtis küsimus.

MODELLEERIVAD SÜSTEEMID

Algoritmid infokuraatoritena toovad meid kirjelduskeelte ja modelleerivate süsteemide juurde. Algoritmide ülalkirjeldatud toime põhineb metaandmetel, mida määratletakse sageli kui andmeid või seletusi (nt arhiivis sisalduvate) andmete kohta. Sisuliselt on niisiis tegemist andmete korrastamise alusega. Mitmesugused metaandmete standardid hõlmavad kirjeldatavate objektide eri tahke. Nende hulgas on levinumad selgitused andmete (meie vaates teksti) autori, loomise aja, mõõtmete või mahu, tehnilise formaadi, ligipääsu tingimuste jm kohta. Digitaalse tehnoloogia areng on kaasa toonud näiteks ka geograafilise ruumiga seotud metaandmete kui kirjelduskategooria päevakorda kerkimise. Praegu on võimalik filmide ja võttepaikade koordinaate täpselt jäädvustada ja neile omakorda üles ehitada mitmesuguseid teenusid pakkuvaid rakendusi (nt meelelahutuslikke, hariduslikke jt). Algoritmide ja laiemalt digikultuuri seisukohast on aga üha tähtsamaks muutumas kasutusmetaandmed ehk andmed selle kohta, kes, millal, kus, kui kaua ja millises järjekorras mingeid tekste luges, vaatas või kuulas.

Kultuurisemiootika seisukohast on aga üks huvitavamaid metaandmete tüüpe sisumetaandmed ehk kirjeldused sellest, mida — ning aeg-ajalt ka, kuidas — tekst vahendab. Andmebaasides on enamasti kasutusel sisumärksõnad, mis valitakse annoteerimise käigus välja kas piiritletud sõnavara hulgast või ava-

tud sõnastikust. Digitaalsetes audiovisuaalarhiivides on katsetatud ka kasutajatepoolset avatud märksõnastamist (Gligorov jt 2010; Oomen jt 2010), mis on kujukalt esile toonud huvirühmade erinevad vaated ja vajadused arhiivitekstidega seoses. Näiteks lähtuvad professionaalsed annoteerijad eelkõige korpuse tervikust, tavakasutajad aga üksiktekstist. Samuti kasutavad esimesed kõrgema semantilise tasandi märksõnu, teised aga kirjeldavad konkreetset ekraanil nähtavat (Trant 2009; Noordegraaf 2011). Sellised madalama semantilise tasandi märksõnad on asjakohased näiteks just taasesgamise jmt uuskasutuse kontekstis.

Digiarhiivides kasutatavad sisumetaandmed ei ole aga tingimata sõnalised, vaid võivad olla näiteks masineristatud värvikoodid, mille tähistamiseks inimkeeles sõnavara puudub, olgugi et inimsilm nendevahelisi erinevusi täheldab ja potentsiaalselt ka tähendustab. Sellist tüüpi värvikoodid on kasutusel näiteks mitme kunstimuseumi digikogudes, mis võimaldavad seega teoseid värvide alusel rühmitada. Teist tüüpi visuaalsete tunnuste masineristust kasutab näiteks meie Rahvusarhiivi rakendus Ilme,² mis tuvastab üleslaetud portreel kujutatud isikuga sarnaseid isikuid arhiivi fotokogu piltidelt, pakkudes teatava tõenäosusega ühe lisavõimaluse leida informatsiooni pildilolija sugulaste kohta.

Kultuurimälu seisukohast sätestavad kirjeldavad metaandmed arhiivitekstide tunnused, mille kaudu neid mäletatakse, ning kaudselt ka tekstide aspektid, mis unustatakse (s.t märksõnad, mille kaudu neid arhiividest ei leia). Riigikordade ja ideoloogiate vahetused pakuvad selle näitlikustamiseks küllaga materjali. Lihtsaks näiteks on Rahvusarhiivi fotoinfoüsteemis FOTIS Jaan Rieti 1928. aasta ülesvõte. Selle nõukogude ajast pärinev sisukirjeldus sedastab: “Tüüpiline kulaku talu Viljandimaal — Mursi talu”, hiljem korrastatud kirjeldusest aga selgub, et tegemist on ühtlasi Jaan Tõnissoni sünnikoduga: “Mursi talu Surva külas Viljandi vallas (riigimehe Jaan Tõnissoni sünnikodu)”.³

²Vt www.ra.ee/ilme/web.

³Vt www.ra.ee/fotis/index.php/et/photo/view?id=282576&_xr=61c0c080c945b_vrd ka www.ra.ee/fotis/index.php/et/photo/view?id=282577&_xr=61c0c15275d10.

Arhiivandmete kirjeldamise kompleksset toimet aitab hästi mõtestada “modelleeriva süsteemi” mõiste, mis Juri Lotmani määratluse järgi on “elementide ja nende ühendamise reeglite struktuur, mis on tunnetamise, teadvustamise või korrastamise objekti koguvaldkonna suhtes fikseeritud analoogia seisundis” (Lotman 1991 [1967]: 9). Samast leiame selgituse, et modelleerivaid süsteeme võib käsitada kui keeli. Ka käsiraamatu *Metaandmed* autor Jeffrey Pomerantz (2015: 30) on metaandmeid kirjeldanud kui “väga lihtsat keelt”. Semiootika üheks alusteadmiseks on aga igasuguse keele võimetus või ebapiisavus vahendada maailma/objekti tervikuna (Lotman 2001 [1992]: 10). Seega ei peegelda ka metaandmed objekti automaatselt ega objektiivselt, vaid valikuliselt. Kirjeldamine ühtaegu loob kirjeldatavat objekti. Veelgi enam: nagu osutas ülaltoodud fotokogunäide, ei mudelda dokumentaalse sisuga ainese puhul kirjeldav metaandmestik üksnes (arhiivi)teksti, vaid ka tekstivälist tegelikkust. Kirjelduskeelte üksteist täiendavale rollile on osutanud Peeter Torop (2012: 549) väitega, et kultuuri rikkus seisneb just tema kirjelduskeelte rohkus (ja mitmekesisuses). Ühtlasi tähendab see, et mida rohkem on kultuuris süsteeme mingisuguse teksti kirjeldamiseks, seda tugevamalt on see tekst kultuuri enese terviksüsteemi seotud ja seda sügavam on selle mõistmine. Digiarhiivide pragmaatilisemast seisukohast tähendab kirjelduskeele lisandumine ka üha suurenevat tõenäosust, et erinevad kasutajarühmad need üles leiavad ja omaks muudavad.

Huvitav on objekt- ja metakeele suhe aga mitte üksnes üksiktekstide, vaid ka tekstide kõrvutamise seisukohast. Tuues eri tekstide pidevusest välja mõne ühise tunnuse ja markeerides selle arhiivis ühise lingitud märksõnaga, asetame need tekstid dialoogi ning loome võimaluse uue monaadi tekkimiseks. Digitaalse ruumi omadus lõimida olemuslikult erinevate modaalsuste tekste ja tekstifragmente intensiivistab selliseid loovaid dialooge ka harjumuspäraselt eraldi kollektsoonides paiknevate arhiivitekstide vahel. Tehisintellekti arenedes ei tekita selliseid tekstide sisust ja kasutamisest motiveeritud ning nende edasist tõlgendamist ja kasutamist suunavaid linke enam inimesed, vaid masinad. Euroopa Liidu rahastatav kultuuripärandi portaal Europeana koondab

rohkem kui 3700 muuseumi, arhiivi jt institutsioonide kogudest kokku üle 50 000 000 eri modaalsustes teose (sh pildi-, kirjalike tekstide, heli-, video- ja 3D-objektide failid).⁴ Selliste agregaatkogude puhul ei ole keeruline mitte üksnes eri institutsioonide metaandmete süsteemide, vaid ka erinevate meediumide märksõnastamise traditsioonide ühtlustamine ja nende koostalitlusvõime tagamine.

Sellise ettevõtmise keerukust näitlikustab kahe Eesti digitaalse andmebaasi — Eesti Filmi Andmebaasi (EFIS)⁵ ja Eesti ajakirjanduse analüütilise bibliograafia artiklite andmebaasi (BIBIS)⁶ — võrdlev analüüs (Ibrus, Ojamaa 2019). Selles kõrvutasime aastatel 1935–1939 Eestis loodud filmikroonikate ja ajalehe *Postimees* artiklite märksõnu ehk vaatlesime korpust, millesse kuulus 785 kroonikafilmi, 103 835 ajaleheartiklit ning 8508 filmiandmebaasi ja 33 014 artiklite andmebaasi märksõna. Esimene neist andmebaasidest kasutab üsnagi avatud ja silmapaistvalt nüansirikast kirjeldussüsteemi, teine aga üldise kümnendliigituse UDK kohandust, mis oma üldistusastme tõttu digikeskkonna vajadustega üsna kehvasti sobitub. Analüüs osutas nii kvantitatiivsetele kui ka semantilistele ja struktuurasetele erisustele andmebaaside ajastukirjeldustes. See tõi üksjagu kujukalt esile, kuidas kaks kirjeldussüsteemi vahendavad vaadeldud ajastu ühiskonda erinevatest ja seeläbi teineteist täiendavatest vaatepunktidest esiteks tervikkorpuste tasandil (nt ajaliste, sh kümnendile osutavate märksõnade olulisus EFISes *versus* kohanimede keskne koht BIBISe andmebaasis; erinevused valitsevate kunstiilikide ja spordialade puhul jne). Teiseks osutas analüüs lahknevustele ka konkreetsete ajalooliste sündmuste vahendamise näitel (nt põhiseaduse allkirjastamist vahendavatele tekstidele omistatakse andmebaasides erinevaid märksõnu, mis muudeldavad sedasama tekstivälist tegelikkust omavahel lahknevatel viisidel). Võime seega eristada mitte üksnes kroonikafilmi- ja trükiajakirjandusepära ajalugu, vaid ka kahe andmebaasi pära

⁴Vt www.europeana.eu/et.

⁵Vt www.efis.ee.

⁶Vt www2.kirmus.ee/biblioserver.

ajalugu. Europeanaga sarnanevate portaalide puhul tuleb aga leida kirjelduskeel nende lõimimiseks.

Keele mõiste viib meid järgmise loogilise sammuna tõlkimise mõiste juurde. Annoteerimist näib viljakas vaadelda just intersemiootilise tõlke protsessi seisukohast. Üheks mõõtmeks on siin ülekanne pideva (kontinuaalse) ja pidevusetu (diskreetse) süsteemi vahel. Arhiivis säilitatud teksti, sõltumata keelest ehk märgisüsteemist, milles see on väljendatud, iseloomustab selle terviku tasandil tähenduslik ja funktsionaalne pidevus. Sisumärksõnad, mis seda teksti arhiivis kirjeldavad, on aga diskreetsete elementide kogum. Tekstiterviku pidevus tõlgitakse sisumärksõnade diskreetseks kogumiks tingimustes, mida Lotman (1999 [1983]: 62–63) kirjeldab tõlkimatuse situatsioonina, sest ühe süsteemi elementidele puudub teises süsteemis täpne vaste, kuid sellegi poolest seatakse sisse tingliku ekvivalentsuse suhted. Digitaalsetel platvormidel, nagu näiteks muusikaplatvorm Spotify, pannakse diskreetsete märksõnade (ja kasutusmetaandmete) kattuvuse alusel seejärel kokku muusika esitusjadad, millel on omakorda pidevuse tunnuseid. Marika Lüders (2019) on kirjeldanud, kuidas Spotify platvormil on selliste algoritmiseeritud esitusjadade ja liidese kaudu suunatud kasutajaid, kes algul keskendusid pigem tuttava muusika kolleksioneerimisele, hoopis uut muusikat avastama. Soovitusalgoritmide roll digikultuuris on märkimisväärne, sest suur osa tekstidest, mida platvormide kasutajad veebi vahendusel kuulavad, vaatavad või loevad, jõuabki nendeni just selliste algoritmide vahendusel. Nii on metaandmed digikultuuris niisama olulised kui andmed ise. Kuna andmebaaside roll kultuuri kogemises on üldiselt suurenenud, väärrib see asjaolu tähelepanu ja mõtestamistööd.

Olemuslikku pinget kirjeldus- ja objektkeelte vahel on Boriss Jegorov, Mihhail Ignatjev ja Juri Lotman (Jegorov jt 1995 [1975/1976]) käsitlenud artiklis “Tehisintellekt kui kultuuri metamehhanism”. Metakeelte valitsemine toob kaasa kultuurilise stagnatsiooni, sest just objekttekstide kirjeldamata aspektid toimivad kultuuridünaamika reservuaaridena. Vastupidises, objektkeelte allsüsteemide domineerimise tingimustes on oht kultuurilise identiteedi lagunemisele, kultuurilisele “skisofreeniale”, sest

tekste ei suudeta kirjeldada elava kultuuri osana. Need on mõis-
tagi äärmused, mida ei leidu tegelikus kultuuris puhtal kujul, vaid
suundumustena. Esimese näitena võime vaadelda kas või eespool
juba mainitud kümnendliigituse süsteemi, mis on loodud eelkõige
trükitekstide katalogiseerimiseks teaduslase järgi, kuid mis
tänapäevase digiarhiivipraktika toetamiseks jääb liiga üldiseks.
Metakeelte allutatuse näiteid leiab aga ajaloo jooksul uute kunsti-
liikide esilekerkimises, nagu lähemas minevikus tegevuskunstid,
kui kriitika ei leia veel õigeid vahendeid selliste tekstide kirjelda-
miseks, seega ei tajuta neid oma kultuuri osana ega osata väärtus-
tada nende rolli kultuurilise identiteedi kujunemisel.

Digikultuuri ülalmainitud lõimivat toimet tulekski vaadelda
ka üksiktekstidest ja nende kooslustest üldisemal, meediumide
või kultuurikeelte tasandil. Juri Lotmani piirikäsitus (1999 [1984]:
12–18), mis avab rõõpselt selle eraldava ja ennastloova ning
ühendava ja dialoogiruumi pakkuva toime, sobib hästi ka mee-
diumide digitaalse üksteisele lähenemise mõtestamiseks. Näite-
na võime vaadelda seda, kuidas kirjanduskultuur hõlmab üha sel-
gemalt visuaalseid ja audiovisuaalseid keeli. Kuni kolme minuti
pikkuste lühivideote jagamise platvormil TikTok kasutatakse vii-
det #BookTok, millega tähistatakse raamatute, isiklike raamatu-
kogude ja lugemiskogemustega seotud postitusi. Selle viite tun-
tavat toimet on kirjeldatud nii raamatumüügi (Stewart 2021) kui
ka kirjandushariduse vaatepunktist (Jerasa, Boffone 2021). Insta-
grami platvormil harrastatav Instagrami luule alaliik raamatu-
seljaluule on aga näide just digikeskkonna multimodaalsuse poolt
motiveeritud eneseväljendusvormist, mille auditoorium on võr-
reldes traditsioonilise luulepublikuga äärmiselt lai. Raamatuselja-
luule tähendab leitud luulet ehk pilte üksteise peale asetatud ra-
amatutest, mille selgadel olevad pealkirjad moodustavad omavahel
mingisuguse poeetilise terviku. Kirjakeelse tekstitasandi kõrval
on seejuures väga oluline ka visuaalne esitus: kadreering, värvid,
lisaobjektid raamatute kõrval jne. Ka videomängude sfääri edu-
lugu, rollimängu Disco Elysium on võimalik kirjeldada kirjan-
duskultuuri osana, sest see toimib metatekstina Robert Kurvitza
romaanile *Püha ja õudne lõhn* (2013), kohandades ekraanile sel-
le loomaailma. Kui eelnimetatutega sarnased ristmeedialised rek-

laamivõtted, hübriidžanrid ja transmeedialised siirded on kultuuri pärisosaks olnud juba väga pikka aega, siis digitaalsete arhiivide ajajärgul on nende nähtavus ja analüüsivus kultuuris märkimisväärselt suurenenud.

KOKKUVÕTE

Digitaalsed kultuuriarhiivid näitlikustavad kultuurisemiootilist teesi, et kultuurimälus tähendused mitte ei ladustu, vaid kasvavad (Lotman 2013 [1985]). Neis ja nende kaudu mitte üksnes ei säilitata, vaid ka luuakse minevikku. Seda tingib semiosfäär ehk asjaolu, et tähendused ei paikne järgalt teksti sees, vaid need sõltuvad kontekstualiseerimisest ja tõlgendamisest. Kultuuri dia-kroonia teljel saame vaadelda nende protsesside kuhjumist. Kultuurilise autokommunikatsiooni piires toimuva tähenduste säilitamise ja loomise pidevates tasakaaluotsingutes on oluline osa metaandmetel, eriti sisumetaandmetel. Ühed kirjelduskategooriad ja kirjeldamiseks kasutatavad sõnastikud soodustavad, teised aga pärsivad tekstide digitaalset ja transmeedialist teisendamist ning seeläbi võimalikult ka aktiivses kultuurimälus püsimist. Digitaalsete arhiivide süsteem omaette semiosfäärina eelneb iga üksiku arhiiviteksti olemisele ja lugemisele. Arhiivi ülesehitus, liides, algoritmid ja metaandmete süsteem raamistavad viisid, kuidas tekste tähendustatakse ja kasutatakse. Seega määrab see süsteem paljuski tasakaalu kultuurimälu loova ja säilitava funktsiooni vahel.

Metaandmete “väga lihtsasse keelde” tõlkimine on aga keeruline ülesanne, mis vajab mitmetahulist käsitlemist, sest tegelikus elus on kasu vaid kasutaja huve arvestavatest korralikult kirjeldatud andmekogudest. Metaandmete üksikasjalisuse aste ja sõnavara, mis toetavad uurijat, ei pruugi olla käepärased õpetajale, kes otsib mõne õppeteema näitlikustamiseks materjali, kuid talle sobival kujul erinevad need omakorda näiteks inspiratsiooni või tööks alusmaterjali koguvale kunstnikule vajalikust, jne. Nende kõigi seisukohast suunavad metaandmed ja nende toel toimivad algoritmid nii arhiivitekstide tõlgendamist ja mäletamist kui ka arhiivide edasist kasutamist.

Juri Lotmani lahkumine ajal, mil internetikeskkonnad nende tänapäevasel kujul kuulusid alles fantaasia sfääri, ei muuda teda digikultuuri mõtestamiseks aegunud autoriks. Vastupidi, paljudele Lotmani teoreetilistele seisukohtadele pakuvad just digitaalsed arhiivid täpset ja kõnekalt näitlikustavat materjali ning seeläbi on tema tööd tänapäevase kultuuri mõtestamiseks ehk olulisemadki kui varem. Teksti, kultuurimälu ja semiosfääri mõisted võimaldavad oma teisenemises ja lakkamatus dünaamikas tuvastada ning esile tuua jätkusuutlikkuseks hädavajaliku tervikmõõtm.

Kirjandus

- Baron, Jamie 2014. *The Archive Effect: Found Footage and the Audiovisual Experience of History*. London — New York: Routledge
- Chun, Wendy Hui K. 2011. *Programmed Visions: Software and Memory*. (Software studies.) Cambridge, MA: MIT Press
- Ernst, Wolfgang 2004. The archive as metaphor: From archival space to archival time. — *Open*, No. 7, pp. 46–53
- Ernst, Wolfgang 2013. *Digital Memory and the Archive*. (Electronic mediations 39.) Ed. and with an introduction by Jussi Parikka. Minneapolis: University of Minnesota Press
- Featherstone, Mike 2006. Archive. — *Theory, Culture & Society*, Vol. 23, No. 2/3, pp. 591–596
- Fickers, Andreas 2012. Towards a new digital historicism?: Doing history in the age of abundance. — *VIEW Journal of European Television History and Culture*, Vol. 1, No. 1, pp. 19–26
- Flinn, Andrew 2010. An attack on professionalism and scholarship?: Democratising archives and the production of knowledge. — *Ariadne: Web Magazine for Information Professionals*, Vol. 62. Vt www.ariadne.ac.uk/issue/62/flinn
- Gligorov, Riste, Lotte B. Balhussen, Jacco van Osssenbruggen, Lora Aroyo, Maarten Brinkerink, Johan Oomen, Annelies van Ees 2010. Towards integration of end-user tags with professional annotations. — *Proceedings of Web Science Conference, April 26–17, 2010, Raleigh, NC, USA*. Vt cite-seerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.188.3495&rep=rep1&type=pdf
- Hartley, John 2012. *Digital Futures for Cultural and Media Studies*. Chichester: John Wiley & Sons

- Holtorf, Cornelius, Graham Fairclough 2013. The new heritage and re-shapings of the past. — Alfredo González-Ruibal (ed.). *Reclaiming Archaeology: Beyond the Tropes of Modernity*. (Archaeological orientations.) London — New York: Routledge, pp. 197–210
- Honko, Lauri 2000. Thick corpus and organic variation: An introduction. — Lauri Honko (ed.) *Thick Corpus, Organic Variation and Textuality in Oral Tradition*. (Studia Fennica. Folkloristica, 7.) Helsinki: Finnish Literature Society, pp. 3–28
- Ibrus, Indrek, Maarja Ojamaa 2019. Newsreels versus newspapers versus metadata — A comparative study of metadata modelling the 1930s in Estonia. — *VIEW Journal of European Television History and Culture*, Vol. 7, No. 14, pp. 123–137
- Ibrus, Indrek, Maarja Ojamaa 2020. The creativity of digital (audiovisual) archives: A dialogue between media archaeology and cultural semiotics. — *Theory, Culture & Society*, Vol. 37, No. 3, pp. 49–70
- Jakobsen, Roman 2012 [1960]. Lingvistika ja poeetika. Tlk Neeme Lopp ja Arne Merilai. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1731–1773
- Jegorov jt 1995 [1975/1976] = Егоров Борис Ф., Игнатьев Михаил Б., Лотман Юрий М. Искусственный интеллект как метамеханизм культуры. — *Russian Studies — Ежеквартальный журнал филологии и культуры*, Vol. 1, № 4, pp. 277–287
- Jerasa, Sarah, Trevor Boffone 2021. BookTok 101: TikTok, digital literacies, and out-of-school reading practices. — *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, OnlineFirst. Vt doi.org/10.1002/jaal.1199
- Lisoppe, Christian 2004. “Connected” presence: The emergence of a new repertoire for managing social relationships in a changing communication technoscape. — *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 22, No. 1, pp. 135–156
- Lotman, Juri 1991 [1981]. Kultuurisemiootika ja teksti mõiste. — Juri Lotman. *Kultuurisemiootika: Tekst — kirjandus — kultuur*. Tlk Pärt Lias, Inta Soms, Rein Veidemann. Tallinn: Olion, lk 272–279
- Lotman, Juri 1991 [1967]. Kunst modelleerivate süsteemide reas: Teesid. — Juri Lotman. *Kultuurisemiootika: Tekst — kirjandus — kultuur*. Tlk Pärt Lias, Inta Soms, Rein Veidemann. Tallinn: Olion, lk 8–31

- L o t m a n, Juri 1999 [1983]. Kultuuride vastastikuse mõju teooriast: Semiootiline aspekt. — Juri Lotman. *Semiosfäärist*. (Avatud Eesti raamat.) Koost. ja tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, lk 53–73
- L o t m a n, Juri 1999 [1984]. Semiosfäärist. — Juri Lotman. *Semiosfäärist*. (Avatud Eesti raamat.) Koost. ja tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, lk 7–35
- L o t m a n, Juri 2001 [1992]. *Kultuur ja plahvatus*. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Piret Lotman. Tallinn: Varrak
- L o t m a n, Juri 2006 [1970]. *Kunstilise teksti struktuur*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Pärt Lias. Tallinn: Tänapäev
- L o t m a n, Juri 2013 [1985]. Mälu kulturooloogilises valguses. Tlk Silvi Salupere. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1731–1735
- L o t m a n, Juri, Vjatšeslav I v a n o v, Aleksandr P j a t i g o r s k i, Vladimir T o p o r o v, Boriss U s p e n s k i 2013 [1973]. Kultuurisemiootika teesid (slaavi tekstidest lähtuvalt). — Silvi Salupere, Peeter Torop, Kalevi Kull (eds.) *Beginnings of the Semiotics of Culture*. (Tartu semiotics library 13.) Tartu: University of Tartu Press, pp. 105–126
- L o t m a n, Yuri M. 2001 [1990]. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. (Tauris transformations.) Transl. by Ann Shukman. London — New York: I. B. Tauris
- L ü d e r s, Marika 2019. Pushing music: People's continued will to archive versus Spotify's will to make the explore. — *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 24, No. 4, pp. 952–969
- M i l l e r, Vincent 2008. New media, networking and phatic culture. — *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, Vol. 14, No. 4, pp. 387–400
- N o o r d e g r a a f, Julia 2011. Remembering the past in the *Dynarchive*: The state of knowledge in digital archives. — *Media in Transition 7, Unstable Platforms: The Promise and Peril of Transition, May 13–15, 2011, Boston, MIT*. Vt web.mit.edu/commforum/legacy/mit7/papers/Noordegraaf.pdf
- N õ u k o g u järeldused kultuurimaterjali digiteerimise, sellele sidusjuurdepääsu tagamise ja digitaalse säilitamise kohta (2006/C 297/01). 2006. — Euroopa Liidu Teataja, 7.12. Vt eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/?uri=uriserv%3A0J.C_.2006.297.01.0001.01.EST&toc=0J%3AC%3A2006%3A297%3ATOC
- O j a m a a, Maarja, Peeter T o r o p 2020. Kultuuripärand ja digitaalne lugemine: Raamatu ja platvormi vahel. — *Methis: Studia humaniora Estonica*, 21. kd, nr 26, lk 51–68

- Ojamaa, Maarja, Peeter Torop, Alexandr Fadeev, Alexandra Milyakina, Tatjana Pilipovec, Merit Rickberg 2019. Culture as education: From transmediality to transdisciplinary pedagogy. — *Sign Systems Studies*, Vol. 47, No. 1/2, pp. 152–176
- Oomen, Johan, Lotte Belice Baltussen, Sander Limonard, Maarten Brinkerink, Annelies van Ees, Lora Aroyo, Just Vervart, Kamil Afsar, Riste Gligorov 2010. Emerging practices in the cultural heritage domain: Social tagging of audiovisual heritage. — *Proceedings of the WebSci10: Extending the Frontiers of Society On-Line*. Vt www.researchgate.net/publication/228585569_Emerging_Practices_in_the_Cultural_Heritage_Domain-Social_Tagging_of_Audiovisual_Heritage
- Pomerantz, Jeffrey 2015. *Metadata*. (The MIT Press essential knowledge series.) Cambridge, MA: MIT Press
- Stewart, Sophia 2021. How TikTok makes backlist books into best-sellers. — *Publishers Weekly*, Sep. 03. Vt www.publishersweekly.com/pw/by-topic/industry-news/bookselling/article/87304-how-tiktok-makes-backlist-books-into-bestsellers.html
- Torop, Peeter 2012. Semiotics of mediation: Theses. — *Sign Systems Studies*, Vol. 40, No. 3/4, pp. 547–556
- Torop, Peeter 2015. Kultuuriteooria kui kultuuri eneseteadvus. — *Akadeemia*, nr 4, lk 626–649
- Trant, Jennifer 2009. Studying social tagging and folksonomy: A review and framework. — *Journal of Digital Information*, Vol. 10, No. 1, pp. 1–44
- Uricchio, William 2009. Moving beyond the artefact: Lessons from participatory culture. — Marianne van den Boomen, Sybille Lammes, Ann-Sophie Lehmann (eds.). *Digital Material: Tracing New Media in Everyday Life and Technology*. (MediaMatters.) Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 131–141

MAARJA OJAMAA (1983) on lõpetanud Tartu Ülikooli semiootika ja kulturoloogia eriala bakalaureuseõppe 2007, magistriraad 2009, doktoriraad 2015. Eesti Ettevõtluskõrgkooli Mainor lektor 2009–2013, Tartu Descartes'i Lütseumi õpetaja 2010–2014, Tallinna Ülikooli Balti filmi- ja meediakooli lektor 2013–2019; TÜ filosoofia ja semiootika instituudi lektor 2011–2014, teadur 2016–2021, semiootika kaasprofessor aastast 2022.

INDREK IBRUS (1974) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakonna bakalaureuseõppe 2000, magistrikraad 2003 (Oslo Ülikool), doktorikraad 2010 (London School of Economics and Political Science). Kultuuriministeeriumi audiovisuaalvaldkonna nõunik 2013–2015, Tallinna Ülikooli meediainnovatsiooni ja digikultuuri tippkeskuse (MEDIT) juhataja 2015–2021, TLÜ meediainnovatsiooni professor aastast 2017.